

TRANSGENERACIJSKE KOLEKTIVNE TRAUME I RADIKALIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI: PREMA USPOSTAVI OKVIRA ZA ANALIZU*

Pregledni naučni rad

Primljeno/Received: 14. 3. 2023.

Prihvaćeno/Accepted: 5. 7. 2022.

Mirza BULJUBAŠIĆ

Barbora HOLÁ

Sažetak

Prošlo je skoro trideset godina od završetka posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini. Iako nemaju direktna iskustva niti sjećanja na zločine i masovnu viktimizaciju, poslijeratne generacije izložene su dugotrajnim utjecajima rata od strane svojih roditelja. Kolektivne traume iz daleke i bliže prošlosti dio su grupnih identiteta i sjećanja koje oblikuju svakodnevni život i formiraju narative, utječu na emocije i stvaraju mentalne reprezentacije poslijeratnih generacija. Transgeneracijske kolektivne traume imaju potencijal za radikalizaciju mladih. Utvrđeno je da se dosadašnja literatura ne bavi grupnom radikalizacijom kroz kolektivne traume, stoga je cilj ovog rada otkloniti taj nedostatak. Objašnjeni su i sintetizirani koncepti međugeneracijske (kolektivne) traume, njenog prenosa i radikalizacije. Na taj način, predložen je okvir za kontekstualizirano razumijevanje utjecaja kolektivnih trauma na radikalizaciju mladih. Problemi su sagledani kroz analizu rezultata intervjua i fokus grupa provedenih u Bosni i Hercegovini. Rad se završava s preporukama politike.

Ključne riječi

transgeneracijska, trauma, radikalizacija, ekstremizam, ratni zločini, političko nasilje

Uvod

Tokom 27. marta 1992. godine Radovan Karadžić se obratio pred skupštinom Srpskog naroda u Bosni i Hercegovini koristeći narativ o kolektivnim traumama iz prošlosti, referirajući se na period osmanskog koloniziranja Bosne i Hercegovine, između ostalog govoreći: „[m]islim da nas je sam Bog vodio putem koji treba ići da stignemo do svoje slobode poslije 500 godina.“ Prije zvaničnog početka rata u Bosni i Hercegovini, kao referentne tačke za desničarsku radikalizaciju korišteni su različiti događaji, kao što su komemoracije i politički skupovi, za pozivanje na historijske gubitke pripadnika grupe, gubitke teritorije i opresiju, te za dehumanizirajuću stigmatizaciju

* This research was funded by The Netherlands Organization for Scientific Research (NWO), Grant Number VI. Vidi-191-035.

drugih grupa koji su percipirani kao historijski „počinitelji“, „opresori“ i „neprijatelji“ (pogledati npr. Suljagić, 2021).

U sumraku dvadesetog stoljeća, četrdeset godina nakon relativnog mira, masovni zločini su izvršeni na tlu Europe. Masakri velikih razmjera, silovanja, nezakonita zatvaranja i torture u logorima i zatočeničkim objektima, deportacije stotine hiljada nedužnih civila tragične su slike etničkog čišćenja koje predstavljaju disoluciju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tokom oružanog sukoba na prostoru Jugoslavije oko stotinu četrdeset hiljada ljudi je ubijeno i gotovo četiri miliona raseljeno. Samo u Bosni i Hercegovini ubijeno je oko stotinu hiljada ljudi, a oko deset hiljada se još uvijek vode kao nestali (Buljubasić & Holá, 2019). U godinama postkonfliktne obnove, nekažnjivost nije okončana, a vanpravni mehanizmi djeluju kao nemoćni za izgradnju mira i suočavanje s prošlašću.

U cilju sticanja ili održavanja moći, klerikalne desničarske politike ratne prošlosti još uvijek koriste narative transgeneracijskih kolektivnih trauma za radikalizaciju i etničku mobilizaciju postratnih generacija. Zločini pripadnika grupe iz prošlosti se glorifikuju. Negiranje zločina iz prošlosti je rasprostranjeno. Naprimjer, Ratko Mladić i Radovan Karadžić, najodgovorniji pojedinci za izvršenje genocida u Srebrenici se proslavljaju. Izvršeni genocid se ne naziva pravim imenom. Zločini, osobito genocid, doživljava trijumf (Karčić, 2021; Halilovich, 2018; pogledati Turčalo & Karčić, 2021). Posljedično, historija se (re)definira netačnim ili dekontekstualiziranim činjenicama kako bi odgovarala političkim potrebama i dominantnim, ratom obnovljenim i ideologijama koje su bile poražene tokom Drugog svjetskog rata, a trenutno su evoluirale i adaptirale se vremenu i kontekstu.

Postratne generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju u okruženju ispunjenom sadržajima transgeneracijskih kolektivnih trauma. Dosadašnja razmatranja rata i ratnih zločina u Bosni i Hercegovini uglavnom se fokusiraju na period od 1992. do 1995. godine. Studije postkonfliktne Bosne i Hercegovine ne povezuju ulogu transgeneracijskih kolektivnih trauma i radikalizacije postratnih generacija. U ovome radu se argumentuje da transgeneracijske kolektivne traume mogu utjecati na radikalizaciju generacija koje nisu iskusili traumatske događaje političkog nasilja. Stoga prvi dio rada se odnosi na konceptualna „otpetljavanja“ radikalizacije, transgeneracijskog fenomena i traume. Sintezom koncepata definira se transgeneracijska kolektivna trauma i dovodi u vezu s radikalizacijom. Nakon toga, na osnovu provedenih fokus grupnih intervjua sa postratnom generacijom i intervjua sa ratnom generacijom iz Sarajeva, Istočnog Sarajeva i Mostara nastoji se uspostaviti okvir za razumijevanje utjecaja transgeneracijske kolektivne traume na radikalizaciju u Bosni i Hercegovini, te se ističe potreba i bazične pretpostavke za politike suprotstavljanja desničarskoj radikalizaciji. Rad završava zaključkom.

2. Radikalizacija

2.1. „Otpetljavanje“ koncepta

Radikalizacija je relativna ideja. To je proces odstupanja od normativnih standarda i kretanja prema ekstremnim uvjerenjima i/ili ponašanjima. Ono što je „umjerena“ i „dominantna“ društvena norma u određenom kontekstu može biti ekstremizam u drugom. Stoga se uvijek radi o relacijskom i konstruiranom konceptu te suprotnosti normativnim stavovima i ponašanjima. Radikalizam, međutim, nije radikalizacija. Prvi pojam se odnosi na političke pokrete unutar liberalne ili egalitarne demokratske tradicije, dok drugi pojam proizlazi iz autoritarne supremacističke tradicije (Schmid, 2014).

Radikalizacija se može razumjeti kao individualni ili kolektivni postepeni, nelinearni i dinamični proces čiji rezultat je prihvatanje političkog nasilja kao mogućeg i legitimnog djelovanja s

ciljem ostvarivanja društvenih, ekonomskih, političkih ili ideoloških ciljeva. Proces radikalizacije može biti (ne)nasilni ekstremizam u stavovima ili stavovima i ponašanjima. U krivičnopravnom smislu radikalizacija može rezultirati zločinima iz mržnje, govorom mržnje, terorizmom, ratnim zločinima, zločinima protiv čovječnosti i genocidom (tj. političko nasilje). Radikalizacija u kognitivnom smislu ne mora nužno značiti nasilno i nezakonito ponašanje (Buljubašić & Holá, 2021).

2.2. Objašnjenja radikalizacije

Postoje mnogobrojna objašnjenja radikalizacije. Među najznačajnijim objašnjenjima može se istaći razumijevanje *zasnovanosti radikalizacije na potrazi za značajem* kroz motivacije ili potrebe, ideološka opravdanja i mreže ljudi. Ideologija koja opravdava nasilje, podržana od karizmatičnih vođa, elita, društvenih struktura i interakcija, u kombinaciji s individualnim i kolektivnim nezadovoljstvima, može rezultirati ekstremizmom. Neugodne emocije o sebi kao što je osjećaj individualnog ili kolektivnog poniženja dovodi do potrage, stvaranja i obnavljanja značaja, a ideologija usmjerava ka vanjskim prijetnjama i legitimira nasilno djelovanje. Interakcije s različitim ljudima mogu dovesti do većih ili manjih rizika za radikalizaciju (Kruglanski & saradnici, 2014; Webber & Kruglanski, 2018).

Radikalizacija je višeslojan emocionalni proces. Na *individualnom nivou*, nezadovoljstva mogu uključivati neugodne emocije kao što su bijes, strah i osvetu zbog nanošenja boli relevantnim drugim pojedincima. Individualna radikalizacija u odnosu na grupe se također odnosi na nezadovoljstva kao što je bijes zbog percipirane nepravde prema članovima grupe ili relevantnim drugim. Radikalizacija je postepeni proces, progresija ka ekstremizmu. Može biti pojačana iz ljubavi, pa čak i zbog pomoći relevantnim drugim – ekstremistima. Dešava se, također, da pojedinci tragaju za percipiranim boljim statusom ili nastoje izbjeći lične probleme ili su društveno isključeni/marginalizirani, a u ovisnosti od konteksta mogu biti izloženi rizicima.

Na *grupnom nivou* radikalizacija je rezultat grupne polarizacije, unutar grupnog takmičenja za status najekstremnijeg, unutar grupnog takmičenja za podršku članova grupe odnosno u cilju opstanka unutar grupe, te kao izraz takmičenja s državom. Izoliranje grupe može biti kontraproduktivno i predstavlja rizik za radikalizaciju, osobito kada postoji međuigra individualnih, grupnih i društvenih faktora. Naprimjer, izolacija može radikalizirati članove grupe jer osjećaju vlastiti položaj beznadežnim. Na *društvenom nivou* radikalizacija je podržavanje narativa i praksi – „mi“ protiv „njih“ – ali i prihvatanje dehumanizacije pripadnika drugih grupa. Mobiliziranjem stavova, kroz naprimjer narative o ugroženosti i inferiornom položaju grupe, te uslijed mobilizacije stavova o potrebi mučeništva i mučeništvu članova grupe, stvara se izniman društveni potencijal za radikalizaciju. Ukoliko bi država pretjerano reagovala na prijetnje ekstremizma, postoji mogućnost da se stvore nove sigurnosne prijetnje. Navedena objašnjenja radikalizacije se tipično nalaze u međuigri (McCauley & Moskalkenko, 2011; McCauley & Moskalkenko, 2017; usporediti sa della Porta, 2013).

Od iznimne važnosti je razlikovati opravdanje nasilja zbog političkih ciljeva od učešća u političkom nasilju. Grupnu radikalizaciju mogu podstaći nezadovoljstva zbog, naprimjer, diskriminacije ili opresije, zatim moguće je da se razviju u okruženju unutar naizgled naivnih interakcija prijatelja, porodice ili putem interneta, te pod utjecajem predstavnika ideologija koje opravdavaju primjenu nasilja ili nasilje iz prošlosti (Hafez & Mullins, 2015). Radikalizacija, međutim, ne znači da će ishod uvijek biti nasilan, jer nasilno ponašanje može biti onemogućeno raznim vanjskim faktorima kao što su suprotstavljene norme (Horgan, 2012).

3. Transgeneracijske kolektivne traume

3.1. Transmisija kroz generacije

Transgeneracija ili međugeneracijska transmisija/prenos predstavlja kontinuitet *istovjetnih stavova ili ponašanja roditelja i njihovih potomaka*. Međugeneracijski kontinuitet individualnog devijantnog i delinkventnog ponašanja i karakteristika izučavan je ekstenzivno u protekloj deceniji. Fond znanja je akumuliran o konvencionalnom kriminalu i nasilju (pogledati Eichelsheim & Weijer, 2018). Utvrđeno je da iskustva počinitelja i žrtava mogu oblikovati njihove stavove i ponašanja kroz životni tok i utjecati na razvoj i životni tok njihovih potomaka (npr. Widom & Wilson, 2015; Farrington, 2011). Transgeneracijski fenomen može biti homotipičan kada roditeljsko iskustvo kriminala ili nasilja se prenosi potomcima koji potom postaju kriminalci ili nasilnici. Može biti i heterotipičan kada roditeljska iskustva kriminala ili nasilja se prenose potomcima izazivajući različite probleme kao što su siromaštvo, narušeno blagostanje, individualna trauma i slično (pogledati Eichelsheim & Weijer, 2018).

Studije političkog nasilja su također problematizirale transgeneracijske homotipične i heterotipične transgeneracijske fenomene (npr. Catani, 2010; Rieder & Elbert, 2013; Palosaari & saradnici, 2013). Tako, naprimjer, postojeće studije u postkonfliktnim sredinama ukazuju da potomačka generacija se nalazi u rizicima različitih nedaća; žive u polariziranim zajednicama, defektnim porodicama i s narušenim roditeljstvom. Zbog toga mogu biti predisponirani za nasilje i delinkvenciju, ali i iskusiti brojne probleme, kao što su neugodne emocije bespomoćnosti, stida, poniženja, tuge, straha, ljutnje, samosažaljenja, krivnje, bijesa i frustracije ili materijalne oskudice ili društvene marginaliziranosti (npr. Betancourt & saradnici, 2015; Berckmoes & saradnici, 2017; Cummings & saradnici, 2017).

Do sada su utvrđena *četiri mehanizma transmisije*. Biološki mehanizam ili epigenetika zainteresirana je za načine kako genetske karakteristike se nasljeđuju i transgeneracijski prosljeđuju kroz genome, a uključuju biološko nasljeđivanje, psihobiološke i okolišne utjecaje. Psihološki mehanizam se može odnositi na privrženost ili traumu. Porodični mehanizam uključuje porodicu, kompoziciju porodice i roditeljstvo. Društveni mehanizmi su kolektivni narativi, odnosi i interakcije te mentalne reprezentacije (pogledati Weingarten, 2004). Svi mehanizmi, izuzev epigenetike (ali pogledati Yehuda & Lehrner, 2018) potvrđeni su u kontekstu političkog nasilja i postkonfliktnih sredina (npr. Brenner, 2014; Kellerman, 2001; Bakermans-Kranenburg & saradnici, 2003). U ovome radu problematiziraju se samo društveni mehanizmi.

3.2. Individualna trauma

Trauma u individualnom smislu označava „puknuće“ u psihološkom blagostanju određene osobe. Bilo ko može iskusiti višestruke, prolongirane ili ponovljene traume kroz životni tok. Bilo ko može imati jedinstvenu konstelaciju reagovanja na traumatske događaje. Trauma se može iskusiti direktno, kroz viktimizaciju, indirektno kroz iskustva drugih kao što su članovi porodice, te indirektno kroz medije ili podršku žrtvama. Može biti rezultat jednog događaja, više (akumuliranih) događaja, prethodnog životnog iskustva te produkt okupacijskog djelovanja (Reimann & König, 2018). Interpretacije traumatskih iskustava i odgovori ovise od različitih utjecaja kao što su lične historije, kulture¹ i pripadnosti grupama.

Traumatska iskustva mogu započeti u ranom djetinjstvu, nastaviti se kroz razvojne faze i životni tok, te prenijeti narednim generacijama na različite načine. Iskustvo individualne traume ne znači činjenje nasilja, ali može biti faktor rizika za političko nasilje. Naprimjer, traumatična

¹ Svjetonazor koji informira percepciju društvene stvarnosti.

iskustva zlostavljanja u porodici i osjećaja grupnog poniženja su rizik za terorizam (Borum, 2004). Iskustva političkog nasilja, također, mogu dovesti do predisponiranosti, veće otvorenosti za nezakonite nasilne aktivnosti i usvajanje ekstremističkih uvjerenja (npr. Schmid, 2006; Ellis, 2015; Ahmed, 2021; Corner & Gill, 2015; Brave Heart & DeBruyn, 1998; Brenner, 2014; Kellerman, 2001; Bakermans-Kranenburg & saradnici, 2003; Betancourt & saradnici, 2015; Berckmoes & saradnici, 2017; Cummings & saradnici, 2018). Iako postoje dokazi o utjecajima transgeneracijske traume zasnovane na političkom nasilju na individualne nedaće, određene studije ukazuju da simptomi traume uglavnom nisu rasprostranjeni (npr. Bezo & Maggi, 2015).

3.3. Kolektivna trauma

Kolektivna trauma povezana s političkim nasiljem iz prošlosti može obuhvatiti i transformirati članove grupe, veliki dio ili cjelokupno društvo ili naciju (Alexander & saradnici, 2004). To je relacijska posljedica traumatskog događaja u kojem je određena društvena grupa masovno viktimizirana (Hamburger, 2021). Obzirom da se radi o društveno posredovanoj atribuciji kolektivna trauma se razumijeva kao kulturalna trauma. Društveno posredovana atribucija znači da raznolika društvena dinamika i karakteristike informiraju i utječu na (ponovno) stvaranje traumatskih narativa i praksi dok se traumatski događaj iskustveno doživljava, prije nego što se dogodi ili nakon što se iskusi (Alexander & saradnici, 2004). Može dovesti do značajnih promjena u stavovima, uključujući emocije, vrijednosti i ponašanja. Zasniva se na simboličkoj rekonstrukciji i imaginaciji. Prisutna je u kolektivnom sjećanju² i postaje zajedničko znanje o historijskim gubicima ili opresijama ljudi, teritorije i kulture. Može se prostorno razlikovati u smislu prošlosti i sadašnjih interpretacija prošlosti, ali i varirati između pojedinaca, kultura i normi.

Transgeneracijski učinci se izvršavaju kroz višeslojne međupersonalne, unutarporodične, društveno interakcijske i ideološke mehanizme (Mohatt & saradnici, 2014; Kirmayer & saradnici, 2006, Sotero, 2006). Potomačka generacija može iskusi heterotipične posljedice kao što su psihološke, naprimjer depresija i anksioznost (Mohatt & saradnici, 2014), te društvene posljedice kao što su delinkvencija, alkoholizam, kockanje i druge društvene devijacije (Warne & Lajimodiere, 2015). Roditeljska traumatska iskustva mogu onemogućiti fizičke i psihološke odgovore na potrebe njihovih potomaka. U takvim okruženjima potomci mogu iskusi stres, mogu biti izloženi zanemarivanju i zlostavljanju, a moguće je i pojavljivanje simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja kod potomaka (O'Neill, 2016). U kontekstu homotipične transgeneracijske kolektivne traume, posljedica može biti radikalizacija u stavovima i vrijednostima potomačke generacije (Kublitz, 2016).

Transmisija vrlo vjerovatno *započinje u porodici*. Od kolijevke, porodica oblikuje stavove, vrijednosti i ponašanja potomaka. Direktna ili indirektna komunikacija i interakcije imaju značaj u načinima razumijevanja prošlosti i izgradnji kolektivnih identiteta (Lijtmaer, 2017). Naprimjer, u porodici se mogu steći spoznaje o prošlosti grupe, patnjama i opresijama, herojima i žrtvama (Bezo & Maggi, 2015), a mogu se identificirati sa viktimizacijom grupe iz prošlosti i internalizirati

² Kolektivno sjećanje konstruisano je od članova kolektiva. Dijeli, prenosi i pojačava se kroz prakse kao što su komemoracije i okupljanja kao što su politički događaji. Mnogo važnije, može imati potencijal da utječe na djelovanje i oblikovanje stavova, ponašanja i razumijevanja historijskih događaja. Kolektivna memorija je stoga relativna. Može se pregovarati, negirati i osporavati. Traumatski događaji mogu biti dio kolektivnog sjećanja, ali se također ne moraju doista dogoditi, već mogu biti konstruisane kolektivne mitologizacije koje postaju kolektivno sjećanje kao da se doista događaj dogodio (Jeffrey, 2012, usporediti s Volkan, 2013).

identitet grupne viktimiziranosti (O'Neill, 2016). Kolektivni identitet, kultura i simboli stvaraju ili jačaju skladišta za zajednička osjećanja i pozitivnu samoreprezentaciju koja osiguravaju kolektivnu snagu i koheziju.

Iako od iznimnog značaja, porodica nije usamljena društvena struktura. Izvan porodice *interakcija sa relevantnim drugim* kao što su prijatelji, vršnjaci, produženi članovi porodice i percipirani autoriteti mogu imati podjednako važan transgeneracijski utjecaj kao i porodica. Naprimjer, kroz obrazovanje autoriteti, sadržaji udžbenika i međuvršnjačke interakcije mogu osnažiti porodično stečene spoznaje ili konstruisati značaj pripadanja grupi, kolektivne viktimizacije i heroizam iz prošlosti kod potomačke generacije (Trošt & Mihajlović Trbovc, 2020). Zbog relativno lake mogućnosti za regrutacijom i mobilizacijom putem transgeneracijskih kolektivnih trauma, najznačajniju ulogu vjerovatno imaju karizmatične političke vođe i istaknuti članovi grupe (tj. elite), kao što su religijske vođe, intelektualci i vođe ekstremističkih grupa (npr. Tcholakian, 2019; Volkan, 2004).

Ništa manje važni su *načini javnog komuniciranja*, mediji, kao što su televizija, internet, pisani i simbolički sadržaji kao što su zastave i memorijali (npr. Pinchevski, 2016; Garfin & saradnici, 2015; Eriksson, 2016; Holman & saradnici, 2020). Pored toga, različiti *kulturalni produkti* kao što su umjetnost, komemoracije, dani sjećanja, praznici i muzeji povezani s kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti mogu imati potencijal za stvaranje, integraciju i osnaživanje kontinuiteta kolektivnih trauma u potomačkim generacijama (npr. Ataria & saradnici, 2016; Hirschberger, 2018; Levy, & Sznaider, 2006). Nije zanemariva ni uloga različitih društvenih pokreta (npr. Eriksson, 2015; Hamzeh & Sykes, 2014). Prostori, osobito kada dominiraju kolektivne viktimizacije iz prošlosti, mogu imati gotovo latentne učinke na transgeneracijske kolektivne traume (npr. Kirmayer & saradnici, 2014; Matoba, 2022). Ukratko, društvene strukture, djelovanja, prostori i akteri, u svim sferama svakodnevnog života, mogu biti konstruisani i mogu konstruisati direktne ili indirektne narative, pobuđivati emocije i stvarati mentalne reprezentacije o kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti.

Transgeneracijske kolektivne traume se komuniciraju pričama - narativima. Omogućavaju značaj i povezuju kolektivne događaje iz prošlosti s trenutnim događajima. Prošlost postaje društveno konstruisana koherentna priča u trenutnim interpretacijama i s relativno jasnim aspiracijama. Povezuju prošlost i trenutne događaje koji oblikuju kolektivno sjećanje, identitete i aspiracije. Komuniciranje o kolektivnim viktimizacijama može postati dio kolektivnog iskustva, kolektivnog sjećanja i individualno internalizirana od članova grupe kao referentna tačka o događajima iz prošlosti koji se definiraju kao kolektivne traume (Bar-Tal & saradnici, 2009). Funkcionalno, nije važno da li su priče činjenično utvrđene, djelomično utvrđene ili u potpunosti mitologizirane.

Kolektivne krizne situacije kao što je rat, društveni prevrati, ekonomske i političke krize su idealne za dominaciju potisnutih narativa. Takvi narativi mogu instrumentalizirati putem specifičnih markera identiteta. Marker identiteta su kolektivni narativi, kolektivne emocije i mentalne reprezentacije. Među grupni sukobljeni, polarizirajući, narativi i prakse mogu pojačavati markere identiteta i oblikovati potomačke generacije (Reimann & König, 2018), ali imaju i druge funkcije kao što je osnaživanje kolektivnog identiteta, kohezije i mobilizacije grupe.

Mohatt i saradnici (2014) tvrde da su to uglavnom javni narativi koji predstavljaju patnje grupe iz prošlosti, prihvaćena sjećanja od velikog dijela grupe i emocionalno povezivanje s tom prošlosti i sadašnjosti koje utječe na svakodnevni život, identitet i dobrobit. Isključivi i selektivni narativi o kolektivnim viktimizacijama dovode do manje mogućnosti za prihvatanje političkog nasilja vlastite grupe i manjka empatije za patnje drugih grupa. Naglašavanje psiholoških, fizičkih, materijalnih, kulturalnih patnji ili iskustva stvarnih ili percipiranih nepravdi u narativima

može povećavati mogućnost radikalizacije, osobito kada su naglašena moralna opravdanja i legitimizirana šteta prema članovima drugih grupa (Vollhardt, 2012). Recepcija narativa je, međutim, značajna u smislu razlika u razumijevanju stvarnih ili percipiranih kolektivnih viktimizacija iz prošlosti i njihovog povezivanja s kolektivnim identitetom. Moguće je napraviti diferencijaciju između tri vrste narativa.

Narativi gubitka i očaja upućuju na „prošlost“. Obuzeti su pričama o „pomirenju“ i „krivici“ percipiranih ili stvarnih „počinitelja“ a unutargrupni stid, krivica i odgovornost su cenzurisani - prešućeni. Jednostrana karakteristika ovakvih narativa ima funkciju iskrivljivanja, pristranosti i sklonosti ka predrasudama prema prošlosti čiji rezultat je distorzija „činjeničnog“. Činjenice su važne samo kada odgovaraju kolektivnom narativu, a kada ne odgovaraju, „mišljenja“ ili mitologizacije prošlosti mogu imati prioritet. *Kolektivni narativi o gubitku i očaju* podržavaju osjećaj viktimiziranosti. Takvi narativi su dio jezgra kolektivne referentne tačke. Narativi konstruišu kolektivnu viktimizaciju i dehumaniziraju druge grupe kroz stigmatizacije „počinitelja“. Svrha narativa je da mobilizira neugodne emocije kolektiva u cilju homogeniziranja potrebe za osvetom i nadoknadom gubitaka i patnji kolektiva iz prošlosti. Nasilje je moguće kada su takvi narativi u kontinuitetu prisutni i opravdavaju upotrebu sile. U postkonfliktnim državama gdje je pozitivan mir neizgrađen, naprimjer Bosni i Hercegovini, takvi narativi mogu biti međugrupno recipročni. Grupe se mogu takmičiti oko narativa žrtve što otežava gotovo bilo kakvu mogućnost za prevenciju budućeg političkog nasilja, deeskalaciju ili transformaciju pukog odsustva sukoba u održivi mir. Na kraju, *kolektivni narativi o krivnji i stidu* su obično implicitni. Krivnja i stid se prešućuju, ali mogu oblikovati stavove i ponašanja. Narativi o krivnji i stidu mogu osnažiti, ali mogu biti i ignorirani u korist prethodno navedenih narativa (Reimann & König, 2018). Narativi o kolektivnoj viktimiziranosti tipično podrazumijevaju pobuđivanje neugodnih emocija.

Emocije o kolektivnim traumatskim događajima iz prošlosti mogu producirati neugode kao što su nezadovoljstva, nepravde, tjeskobe i slično zbog percipiranog podređenog položaja grupe u prošlosti i/ili sadašnjosti. Kao rezultat nepovjerenje i polarizacija između grupa nastaje ili se produbljuje, a međugrupni odnosi transformiraju iz „mi“ i „oni“ u „mi“ protiv „njih“. Izvori narativa i pobuđivanja neugodnih emocija nalaze se u i izvan dosega subjekta – u strukturama, karizmatičnim vođama i elitama (Bar-Tal & saradnici; Mohatt & saradnici, 2014). Utvrđeno je da prethodno viktimizirane grupe mogu postati počinitelji, naprimjer zbog narativa koji su povezani s tendencijama za osvetom (Lickel & saradnici, 2006) i opravdanjima primjene nasilja kao „samoodbrane“ u odnosu na stvarnu ili percipiranu buduću prijetnju (Pettigrew, 2003; Noor & saradnici, 2012). Ništa manje važne su emocije straha i poniženja od drugih grupa, „neprijatelja“ iz prošlosti mentalno reprezentiranih kao trenutne prijetnje (Volkan, 2013). Emocionalne afektivne reakcije, kao što je poniženje, povećavaju rizike za podršku nasilja i osvetu. Ujedno onemogućavaju podršku kompromisima i pomirenju. Narativi o kolektivnim viktimizacijama mogu producirati osjećaje bijesa. A takva osjećanja povezana su s političkom netolerancijom, moralnim zgražanjem i derogiranjem članova drugih grupa (Vollhardt, 2012).

Pojedinci imaju mogućnost da razviju otpornosti. Utvrđeno je, naprimjer, da inkluzivna uvjerenja, kao što su sličnosti s iskustvima izvangrupne viktimizacije, pružaju mogućnost za solidarnost i međugrupnu koheziju, povećavaju želju za međugrupnim pomirenjem i smanjuju mogućnost za razvoj društvenih devijacija (Vollhardt, 2012) što uključuje radikalizaciju. Poželjne alternative nezadovoljstvima povezane s kolektivnim viktimizacijama iz prošlosti i tendencije za ispunjavanje aspiracija mladih mogu omogućiti otpornost radikalizaciji (Austin & Giessmann, 2018; Čehajić-Clancy & saradnici, 2016).

Mentalne reprezentacije kolektivnih viktimizacija iz prošlosti su konstrukcije i percepcije drugih grupa kao stvarnih, zamijenjenih ili zamišljenih krivaca i viktimizatora trenutnih prijetnji po opstanak vlastite grupe (Vollhardt, 2012). To su kolektivna sjećanja na traumatske događaje.

Mogu postati nerazdvojni dio grupnog identiteta. Kada se u narativu iskorištava traumatski događaj iz prošlosti pobuđuju se neugodne emocije i, u ovisnosti od narativa, mogu se stvoriti negativne mentalne reprezentacije prema drugim grupama. Naprimjer, strah za opstanak grupe može omogućiti povezivanje mentalnih reprezentacija kolektivnih trauma iz prošlosti i percepciju da su druge grupe prijetnje u sadašnjosti. Stoga se dehumanizacija provodi kroz narative negativnog kategoriziranja drugih grupa, neugodnim emocijama prema drugim grupama i mentalnim reprezentiranjem „počinitelja“ iz prošlosti kao trenutne druge grupe (Volkan, 2006). Mentalne reprezentacije veličanja vlastite grupe u sadašnjosti u odnosu na prošlost, također, ima potencijal za razumijevanje „superiornih-nas“ u odnosu na „inferiorne-njih“ te stoga mogu činiti radikalizaciju članova grupe mogućim. Podjednako važno je ohrabrivanje mobilizacije patriotizma i naglašavanje važnosti održavanja jedinstva zbog postojanja vanjske prijetnje po grupu (Bar-Tal & saradnici, 2014).

U procesu konstruiranja mentalnih reprezentacija neizbježna je interakcija karizmatičnih političkih vođa, elita i struktura sa sljedbenicima. Kada se transgeneracijska kolektivna trauma (re)aktivira u potomačkoj generaciji, koja nema nikakvo sjećanje traumatskog događaja, navedena interakcija može dodatno potaknuti ideologiju polaganja na prava da se osveti za kolektivne viktimizacije iz prošlosti, uključujući povratak teritorije, kulture, zaustavljanje percipirane opresije, nepravde, onemogućavanja percipirane prijetnje po opstanak grupe i slično (Volkan, 2020, 2019). Interakcija može omogućiti inspiraciju, značaj i operacionalno usmjeravanje potomačkih članova grupe (Freeman, 2014).

Prema Vamiku Volkanu takve kolektivne traume su „odabrane“ (pogledati Volkan, 2018). Odabranost se odnosi na izbor psihologiziranja i zadržavanja traumatskih događaja iz prošlosti koji se definiraju kao glavni markeri kolektivnog identiteta. Ne misli se na nedavni historijski događaj, već mentalnu reprezentaciju traume predaka, bez stvarnog sjećanja na događaj, koji predstavlja mentalni „teret“. Psihologiziranje uključuje predrasude prema (percipiranim) potomcima predaka drugih grupa, a podrazumijeva proces dehumanizacije kroz narativnu i praktičnu stigmatizaciju kao i označavanje članova drugih grupa kao „neprijatelja“ (Volkan, 2021, 2013). Odabrana trauma može ostati skrivena u jednoj ili više generacija, a pokretači narcističke reorganizacije su karizmatične vođe i s njima povezane elite. Transgeneracija kolektivnih trauma se dešava odozgo-prema-dole, ali neovisno od viših ešalona, samostalna uloga struktura, interakcija i promjena na mikro i meso nivou se ne treba zanemarivati.

3.4. Prethodna istraživanja

Znanstveni dokazi potvrđuju postojanje transgeneracijske traume u porodicama i zajednicama u različitim postkonfliktnim i postkolonijalnim kontekstima. Transmisija preživjelih masovnog izgladnjivanja Ukrajinaca tokom 1932. i 1933. godine kroz politike prisilne kolektivizacije Sovjetskog Saveza je dokumentovana. Generacije rođene poslije masovnog izgladnjivanja imaju iskustva heterotipičnih ishoda transmisije kao što su problematične emocije naprimjer anksioznost, stres i bijes, te razvoja neprilagođenih ponašanja kao što su ponašanja rizična po zdravlje i agresivna ponašanja. Iako treća generacija nema nikakva direktna iskustva masovnog izgladnjivanja živi u stanju „preživljavanja“. Njihove emocije i ponašanja su adaptirana na stanja kao da žive ili će živjeti novo izgladnjivanje (Bezo & Maggi, 2015). Doima se da je trenutna agresija Rusije na Ukrajinu i izvršeni zločini (re)aktivirali transgeneracijske kolektivne traume u razmjerama koje su bez presedana (Martin & Advani, 2022).

Potomačka generacija preživjelih prognanih Palestinaca 1948. godine su prijavili zdravstvene probleme, iznimno loš ekonomski status, društvenu marginaliziranost, te osobito visoke nivoe stresa u poređenju s potomačkom generacijom koja nije prognana (Mohatt & saradnici, 2014).

Utvrđeno je da prosocijalna, pacificirana i potpuna komunikacija o zločinima iz prošlosti djeluje katarzično, dok nedostatak komuniciranja ili agresivna i manihejska komunikacija stvara rizike za ličnu traumu, neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije prema „počiniteljskoj“ grupi – Izraelcima (El Hija, 2018).

U postkolonijalnim sredinama, iskustva gubitka ljudi, teritorije i kulture ostavile su nesagledive posljedice u potomačkim generacijama. U Sjedinjenim Američkim Državama domorodačke potomačke generacije imaju dokumentovane visoke stope samoubistava, ubistava, nasilja u porodici, zlostavljanja i zanemarivanja djece, te društvenih devijacija kao što je alkoholizam ili ovisnost o kockanju (Mohatt & saradnici, 2014). Opresija nad kanadskim domorodačkom populacijom, prisilno odvajanje od porodica i zajednica i smještanje u rezidencijalne škole radi prisilne kulturalne i religijske preobrazbe i asimilacije ostavila je nemjerljiv transgeneracijski utjecaj. Potomačka generacija koja nema iskustva takve opresije prijavila je izlaganje seksualnom nasilju, simptome depresije i traume, suicidalne misli i izvršenja samoubistava, potrebe za socijalnom skrbi, te različite društvene devijacije kao što je zloupotreba droga (Williams & saradnici, 2018).

Zasigurno je utvrđeno da izlaganje ratu i teroru nosi rizike transmisije individualne traume, ali izlaganje kolonijalnoj opresiji uključuje i traumu, različite forme nasilja, diskriminaciju i nastavak opresije (O’Neill, 2016). Iskustva ropstva u Sjedinjenim Američkim Državama i trenutna rasna diskriminacija povezana je negativnim percepcijama o budućnosti, većim rizicima za različite devijacije i delinkvenciju, potom rasprostranjen osjećaj otuđenosti, nekontrolisanu hiper uzbuđenost, te neugodne emocije i mentalne reprezentacije prema drugim percipiranim „opresorskim“ grupama, uključujući gotovo sveprisutnu percepciju straha i prijetnje (Williams & saradnici, 2018).

U Australiji, kolonijalno političko nasilje, naprimjer sistem oduzimanja i uklanjanja djece domorodačke populacije, prenosi se kao emocionalna i kognitivna bol, a rezultira društvenim devijacijama kao što je zloupotreba alkohola i droga, te utječe na agresivno ponašanje, uključujući nasilje u porodici i seksualno nasilje, potom utječe na osjećaj bespomoćnosti u sadašnjosti i budućnosti, te marginalni društveni položaj. Sistemska opresija rezultirala je postepenim promjenama u društvenim normama domorodačkih zajednica, uništila je tradicionalne odnose u porodicama i zajednicama, a rezultat toga su društvene devijacije i delinkvencija (Reimann & König, 2018).

Vjerovatno najistraženija transgeneracijska trauma nalazi se u studijama Holokausta (Wolf, 2016). Utvrđeno je da je trauma prisutna u trećoj generaciji (npr. Lev-Wiesel, 2007). Transmisija se dešava na različite načine, naprimjer govorom ili šutnjom, a može preskočiti jednu generaciju (van Ijzendoorn & saradnici, 2003). U Izraelu Holokaust je pozicioniran kao nacionalna trauma, a društveni i kulturalni mehanizmi održavaju rasprostranjenu preokupiranost događajem iz prošlosti, čak i za one čije porodice nemaju veze s Holokaustom (Cohn & Morrison, 2018).

Genocid nad armencima neminovno ostavlja posljedice na potomačku generaciju koja ga nije iskusila. Transgeneracijska kolektivna trauma utjecala je na potomke na različite načine. Naprimjer, kroz porodičnu šutnju o prošlosti i praznine o neispričanoj ili sakrivenoj prošlosti dovodi do neugodnih emocija kao što je osjećaj praznine. Prisutna su i osjećanja straha, krivnje i odgovornosti zbog genocida. Treća generacija je prijavila potrebu za pomirenjem i razumijevanjem prošlosti grupe (Mohatt & saradnici, 2014; Der Sarkissian, & Sharkey, 2021).

4. Rezultati i diskusija

4.1. Transgeneracijske kolektivne traume i radikalizacija u Bosni i Hercegovini

Uloga transgeneracijskih kolektivnih trauma i njihova uloga u radikalizaciji generacija koje nisu iskusile traumatske događaje se može dokazivati na slučaju Bosne i Hercegovine. Vamik Volkan (1996) je omogućio vjerovatno najbolji prikaz kako su transgeneracijske kolektivne traume dovele do radikalizacije, a potom do političkog nasilja u Bosni i Hercegovini. Početkom osamdesetih godina, istaknuti članovi grupa, uglavnom političari, religijske vođe i intelektualci nastojali su reaktivirati transgeneracijske kolektivne traume grupa. U ovisnosti od konteksta, ideologija i mogućnosti grupa, istaknuti članovi su imali različite pristupe u nastojanjima da se prošlost redefinira i transgeneracijske kolektivne traume reaktiviraju.

Volkan navodi primjer srpske kolektivne viktimizacije bitke na Kosovu 1389. godine kao glavni marker srpskog identiteta. Najistaknutiji politički vođa, Slobodan Milošević, uz rasprostranjenu mrežu istaknutih članova grupe i birokratsku mašineriju, koristio je narative o gubitku ljudi, teritorije i kulture, pobuđivao je neugodne emocije straha, poniženja, nezadovoljstva i nepravdi grupe, dok su pripadnici drugih grupa, narativno i mentalno reprezentirani u dehumanizirajućem kontekstu.

Reaktiviranje transgeneracijskih kolektivnih trauma nerazdvojno je od ponovnog „buđenja“ desničarskih ideologija. Nisu, međutim, samo narativi korišteni za evociranje neugodnih emocija i konstruisanje negativnih mentalnih reprezentacija, već i prakse. Kao i cijeli događaj, ubijeni knez Lazar, koji je nakon kosovske bitke klerikalno proglašen mučenikom za „božansku“ stvar i svecem, ostao je zabilježen u kolektivnom srpskom sjećanju i postao dio ideologije i identiteta. Kroz simboličku reinkarnaciju Lazara, nošenjem ostataka kroz Jugoslaviju, pripadnici etničkih Srba su „natjerani“ da tuguju njegov poraz u sadašnjosti, čime je reaktivirana transgeneracijska kolektivna trauma i stvorena tendencija da se preokrenu drevne neugodne emocije, kao što su bespomoćnost, poniženje i sramota. Narativi i prakse pobudili su neugodne emocije i stvorili negativne mentalne reprezentacije drugih grupa. Legitimirano je pravo na osvetu protiv drevnog neprijatelja – Osmanskog carstva – mentalno reprezentiranog u sadašnjoj grupi – Bošnjacima i kosovskim Albancima (Volkan 1996, 2001).

Uloga medija u (re)aktiviranju transgeneracijskih kolektivnih trauma nije zanemariva. U periodu od 1988. do 1991. godine mediji su objavili više od četiri hiljade tekstova čiji sadržaj je (re)aktivirao transgeneracijske kolektivne traume. Televizijski prenosi govora istaknutih pojedinaca grupe i prakse mobilizacije članova grupe neminovno su radikalizirali stanovništvo kroz transgeneracijske kolektivne traume (de La Brosse, 2003). Mediji i popularna kultura prema tome imaju važnu ulogu (Vučetić, 2021). Kolektivne traume iz prošlosti su generacijski prosljeđivane, a istaknuti članovi grupe su ih reaktivirali u vremenima kriza (npr. ekonomska i politička kriza u Jugoslaviji). Trenutne etničke grupe, postale su drevni neprijatelji - dehumanizirani objekti nad kojima se ideologija polaganja prava na povrat gubitaka, teritorije i kulture navodno morala primijeniti. Iako navedeni primjer nije usamljen, „ilustracija“ Vamika Volkana objašnjava kako radikalizacija grupe kroz transgeneracijske kolektivne traume može doprinijeti političkom nasilju u Bosni i Hercegovini i drugdje.

Prethodni rat (1992-1995) i zločini velikih razmjera mogu imati kontinuitet desničarske radikalizacije kroz transgeneracijske kolektivne traume. Trenutne generacije rođene poslije rata, bez ikakvog iskustva političkog nasilja, odrastaju u narativima transgeneracijskih kolektivnih trauma gdje „ožiljci na zgradama, ranjene psihe i neriješeni odnosi traju“ (Donelo, 2012). Transgeneracijske kolektivne traume u Bosni i Hercegovini su omniprezentne, višeslojne i etnički recipročne.

Sve dominantne ideologije etničkih grupa – Bošnjaka, Hrvata i Srba – imaju kolektivne traume iz prošlosti. Prisutne su u pričama unutar društvenih struktura, kao što je porodica i škola,

u simbolima, praksama kao što su komemoracije, memorijali, zastave, nalaze se i unutar svakodnevnih društvenih interakcija. Dio su recipročne, takmičarske, društvene razmjene. Generacije rođene poslije rata u Bosni i Hercegovini imaju „ožiljke“ iz prošlosti koje je ostavila roditeljska generacija. Neprocesuirane transgeneracijske kolektivne traume mogu ih učiniti manje ili više ranjivim na radikalizaciju. Uloga narativa, odgajanja u porodici i odrastanja u etniciziranim prostorima se najbolje oslikava kroz riječi učesnice istraživanja, pripadnice postratne generacije: „šta su vam ostavili vaši roditelji (ili njihovi roditelji) ostavili, da li mrvicu ili užinu (...) koju su zatrovali (historijskom traumom) (Fokus grupa C, 7 Juni 2017)“.

Dominantni narativi iz ratne prošlosti imaju tendenciju da pobuđuju neugodne emocije i konstruiraju negativne mentalne reprezentacije. Prezentiraju vlastitu viktimiziranost grupe kao superiornu, ekskluzivnu, jedinstvenu i izazvanu od pripadnika drugih grupa. Kolektivna viktimizacija se doista mogla dogoditi od pripadnika targetirane i dehumanizirane grupe ili pripadnici drugih grupa koji nemaju „teret“ odgovornosti za zločine i opresiju iz prošlosti se mogu analogno identificirati kao „zločinačke“ ili opresorske grupe iz prošlosti.

Transgeneracijske kolektivne traume mogu činiti jezgru izgradnje kolektivnih identiteta. Duboko su utemeljene u strukturu i ideologije, nalaze se u svakodnevnom životu, interakcijama, strukturama i potencijalnim društvenim promjenama. Istaknuti članovi grupe promoviraju i održavaju narative o kolektivnim traumama, prenose ih na naredne generacije, direktno ili posredno, putem porodice i medija (Fokus grupa A, 27 maj 2017; Fokus grupa E, 29 maj 2017; Fokus grupa C, 7 June 2017). Prema priznanju pripadnika postratne generacije „politika konstruira negativne tenzije (emocije i mentalne reprezentacije), za moju (postratnu) generaciju i generacije koje dolaze“ (Fokus grupa E, 29 maj 2017).

Nemogućnost da se prihvate i razumiju zločini vlastite grupe iz prošlosti i druge grupe proizlazi neprocesuiranih kolektivnih trauma. Transgeneracijske kolektivne traume se prenose kroz jednostrane, isključujuće, kontradiktorne i etnički recipročne narative „mi“ protiv „njih“. Postratne generacije kao da nemaju izbora; pod pritiskom su da se suoče ili pristanu na norme manihejskih kolektivnih patnji i krivnje iz prošlosti u svakodnevnom životu. Mogućnost donošenja odluka nalazi se u normativnosti kolektivnih trauma koji mogu onemogućiti nijansirane, kozmopolitiske, prilike za međugrupno razumijevanje. Od rođenja u porodici, interakcijama s proširenom porodicom i porodičnim prijateljima, vršnjacima, školom, medijima, boravkom na određenom prostoru, transgeneracijska značenja sadržaja iz okruženja omogućavaju redukcionističko razumijevanje sadašnjosti u okvirima kolektivnih trauma. Kako navodi intervjuirani pripadnik postratne generacije radikalizacija kroz kolektivne traume „se njeguje i u porodici i u obrazovnim institucijama“ (Intervju D, 2020).

Uloga porodice je prema tome od iznimnog značaja. Odgajanje i razvoj potomačke generacije uslovljen je formiranjem u porodici i interakcijom s bližim okruženjem. Pojedini roditelji nastoje omogućiti okruženje u kojem će se stvoriti otpornost i procesuirati negativni utjecaji kolektivnih trauma na radikalizaciju kroz suočavanje sukobljenih narativa, strukturiranje emocija i mentalnih reprezentacija. Bliže okruženje i medijski utjecaji, međutim, imaju podjednako važnu ulogu u formiranju svjetonazora potomačke generacije. Ipak, porodica ostaje najznačajnija karika u formiranju transgeneracijskih kolektivnih trauma i stvaranju rizika desničarske radikalizacije. Ratna generacija stvara rigidne narative, neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije i stvaraju rizike za radikalizaciju potomačke generacije „utječu na svakodnevni život, prijateljstva i buduće aspiracije“ (Intervju B, 2020). A mogu dovesti i do pasivnog odnosa prema razumijevanjima i suočavanjima s kolektivnim patnjama iz prošlosti (Intervju C, 2020).

Selektivni, reducirani i konkurentni narativi o kolektivnim traumama, prateće neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije, nastoje onemogućiti „prostor“ za kritičko promišljanje

ili barem razumijevanje drugačijih perspektiva. Uostalom međuetnički odnosi su znatno ograničeni kada se porede s periodom prije devedesetih godina (usporediti sa Žiga & saradnici, 2015; Turčilo i saradnici). Rat i ratni zločini rezultirali su demografskim promjenama (Pejanović, 2010). Postratne generacije odrastaju u gotovo etnički homogenim sredinama. Pored elitistički nametnute etničke polarizacije, nastojanja da se nove generacije izoliraju utemeljenjem „životnog prostora“ predstavlja praksu realiziranja transgeneracijskih kolektivnih trauma. Riječima postratne generacije „problem je u tome što (etnička) većina živi na jednom mjestu“ i što ne postoje sadržajne interakcije mladih u riziku. Iako izuzeci postoje, kao i nastojanja da se približe „etnički izolirani“ prostori, a pragmatični razlozi interakcije ne trebaju se ignorirati (npr. poslovni odnosi, studentske interakcije), postratnu generaciju uglavnom nastoje etnički izolirati istaknuti članovi njihove grupe (Fokus grupa A, 27 maj 2017).

Medijski prostori su, također, uglavnom etnički raslojeni. Umjesto suočavanja s prošlošću, postratnim generacijama omogućavaju konflikt s prošlošću. Putem medija istaknuti pojedinci grupe, osobito političke vođe, koriste narative, emocije i mentalne reprezentacije, odnosno definiraju trenutne „neprijatelje“ i nastoje ostvariti ili održati moć radikalizacijom kroz transgeneracijski kontinuitet kolektivnih sjećanja na viktimizacije iz prošlosti. Kako navodi pripadnik ratne generacije desničarske politike „proizvode mnogo negativnog naboja, kod moje generacije i generacija koje dolaze (Intervju A, 2020).

Na međuetničkom nivou postratne generacije izbjegavaju komunikaciju o prošlosti. Uvjereni da ne mogu pronaći „zajedničke sadržioce“ i zbog straha od potencijalnog sukobljenog odnosa pristaju na zavjeru šutnje o kolektivnim traumama. Zavjera šutnje utvrđena je i u drugim postkonfliktnim sredinama i porodicama (pogledati npr. Dalgaard & Montgomery, 2015; Kidron, 2009; Buckley-Zistel, 2006). Intervjuirane postratne generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju pod pritiscima na zavjeru šutnje.

Zavjera šutnje može (re)producirati ksenofobne stavove. Ima potencijal da osnaži dihotomne svjetonazore, nezadovoljstva i druge neugodne emocije, te da učvrsti polarizaciju kroz manje ili više dehumanizirajuće narative. Međugrupna iskustva bliske ili daleke prošlosti političkog nasilja nisu uopšte, ili su barem selektivno, komunicirana određenim postratnim generacijama. U porodicama i zajednicama, u javnim predstavljanjima prošlosti, kreiraju se „praznine“ koje mogu biti ispunjene narativima desničarskog ekstremizma čiji podtekst može biti zasnovan na kolektivnim traumama. Učesnici istraživanja navode kako istaknuti pripadnici grupe imaju važnu ulogu u prenosu sadržaja kojima se popunjavaju „praznine“ (pogledati Turčilo & saradnici, 2019). To potvrđuje i Lijtmaer (2017) navodeći da mrtvi ne proganjaju žive, već praznine „koje su nama ostavile tajne drugih“.

U Bosni i Hercegovini transgeneracijske kolektivne traume i desničarska radikalizaciju idu „ruku pod ruku“. Stvaraju prilike za adaptaciju na norme i omogućavaju rizike za razvoj ekstremizma u stavovima i vrijednostima. Kolektivni narativi o traumama, njihova rasprostranjenost i frekventnost može utjecati na razvoj neugodnih emocija kao što je osjećaj bespomoćnosti, nepravde i nezadovoljstva povezanog sa statusom grupe, te poniženja i nepovjerenja prema članovima drugih grupa (Fokus grupa C, 7 June 2017; Fokus grupa E, 29 maj 2017). Ranije navedena literatura upućuje da takve transgeneracijske kolektivne traume mogu biti plodno tlo za radikalizaciju (pogledati poglavlje 2.).

Postratna generacija se nalazi pod utjecajem mnoštva međusobno pojačavajućih transgeneracijskih mehanizama koji mogu rezultirati prećutnim prihvatanjem narativa kolektivnih viktimizacija i stvoriti rizike za radikalizaciju. Tako, naprimjer, roditelji koji isključivo naglašavaju, ili selektivno prihvataju, kolektivne viktimizacije iz prošlosti mogu stvoriti ekstremizam u stavovima potomaka. Kao što je ranije navedeno, porodica nije izolovana. Interakcijom postratne

generacije s ljudima i simbolima u „životnom prostoru“ koji je manje ili više etnički homogen, strukturiraju se razumijevanja kolektivnih identiteta, sjećanja i trauma (Fokus grupa E, 29 maj 2017; Fokus grupa B, 25 maj 2017). Na taj način postratne generacije mogu postati manje ili više podložnije radikalizaciji.

Možda najbolja ilustracija navedenog je stav pripadnika postratne generacije da nisu „širokumni“ da imaju „uske stavove“ te da nemaju „poštovanja prema mišljenjima“ postratne generacije iz drugih etničkih grupa. Drugim riječima, „učahureni“ su u okvire konstrukcije ideologije vlastite etničke grupe, unutar konstrukcija prošlosti koju promoviraju istaknuti članovi grupe kroz narative, a koje formiraju neugodne emocije i negativne mentalne reprezentacije o vlastitim i drugim grupama. Postratna generacija se nastoji instrumentalizirati - „uče nas da šutimo“ - i pokušava se indoktrinirati „da je samo moja istina prava“ (Fokus grupa C, 7 juni 2017).

Desničarski ekstremizam istaknutih članova grupe, osobito političkih vođa, stvara, održava i nastoji normalizirati transgeneracijske kolektivne traume. Međugrupna takmičenja, polarizacija i nepovjerenje se nastoje uspostaviti ili osnažiti. Javni događaji i prostori „teatar“ su ideološkog sukoba, a transgeneracijske kolektivne traume sredstvo pomoću kojeg se ostvaruje ili održava moć. Odgovornost za trenutno stanje grupe i društva, uključujući konstrukcije prijetnji po opstanak, nastoje se definirati kroz krivnju druge grupe i povezati s kolektivnim traumama iz prošlosti. U takvom krajoliku postratne generacije se formiraju i iskustveno prolaze kroz vlastite životne tokove. Mnogo važnije, anticipirane ili nastale krize i društvene promjene mogu omogućiti ponovno reaktiviranje transgeneracijskih kolektivnih trauma koje mogu stvoriti rizike za političko nasilje.

Selectivno instrumentalizovanje prošlosti kao da definira sadašnjost i utječe na budućnost u bosanskohercegovačkim etniciziranim prostorima. Parcijalno ili selektivno suočavanje s prošlošću održava stanje neugodnih emocija, „hrani“ međugrupno nepovjerenje, nezadovoljstva i osjećaje nepravde, utječe na međuetničku izolaciju i doprinosi polarizaciji (Fokus grupa D, 22 maj 2017; Fokus grupa A, 27 maj 2017). Recipročnost narativa desničarskog ekstremizma predstavlja rizik za radikalizaciju budućih generacija.

Kako pripadnica postratne generacije objašnjava kolektivne traume iz prošlosti „pokreću i usmjeravaju osobe koje nemaju nikakvog iskustva ili se ne sjećaju“ političkog nasilja iz prošlosti, i to mnogo „više nego ratnu generaciju“. Ratna generacija uglavnom ne želi novo političko nasilje, ali ima tendenciju da doprinosi održavanju *status quo*. Tipično govore „stvari poput ‘da se nikada ne ponovi’“ a određeni pripadnici postratne generacije se „ponaša(ju) kao da rat još uvijek traje“ (Fokus grupa C, 7 juni 2017). Ukoliko bi se mogli generalizirati nalazi o radikalizaciji postratnih generacija putem transgeneracijskih kolektivnih trauma, to bi značilo da mlade generacije u Bosni i Hercegovini odrastaju u okruženju koje - manje ili više - normalizira desničarski ekstremizam. Kako se navodi u rezimeu nedavno objavljene kvantitativne studije (pogledati Puhalo & Toma, 2022) ne postoje znatne razlike između stavova mladih i njihovih roditelja u smislu etnički polariziranih svjetonazora i percepcija kolektivnih trauma iz bliske ratne prošlosti. Generacije rođene poslije rata nemaju direktna sjećanja „niti žele mnogo da pričaju“ i omogućuje procesuiranje kolektivne traume zbog čega transgeneracijski kontinuitet narativa, neugodnih emocija i negativnih mentalnih reprezentacija ostaje prisutan i stvara rizike za političko nasilje.

5. Zaključak

Integriranjem dosadašnjeg znanja o radikalizaciji i kolektivnim traumama ovaj rad je konceptualnim sintetiziranjem nastojao doprinijeti do sada relativno zanemarenim znanstvenim temama u kriminologiji. Doprinos rada nije samo u povezivanju radikalizacije i kolektivnih trauma već i u sociološkim i empirijskim uvidima na studiji slučaja Bosne i Hercegovine.

Trenutna postratna generacija u Bosni i Hercegovini odrasta u paraliziranom miru. Zarobljeni su u (re)produciranim transgeneracijskim kolektivnim traumama. U bujici ideoloških klerikalnih etničkih identiteta, strahuju da „nova iskra“ može zapaliti „fitilj bureta baruta“. Dovoljni su trenuci kriza, strukturalne, višeslojne neprilike, karizmatične vođe, elite i politike koje (re)produciraju, selektivne i takmičarske kolektivne traume da omoguće „cvjetanje“ transgeneracijskih kolektivnih trauma i radikalizaciju velikih razmjera, te stvore preduvjete za cikličnost političkog nasilja.

Kako bi politike suprotstavljanja radikalizaciji kroz transgeneracijske kolektivne traume bile efektivne, ranjive postratne generacije bi trebale detektirane i privučene atraktivnim i nijansiranim narativima i simbolima u „stvarnom“ i virtualnom prostoru. U tom smislu, nužno je (re)kalibriranje unutarnjih refleksija i razumijevanja transgeneracijskih kolektivnih trauma. Bilo koja politika suprotstavljanja radikalizaciji mora uključivati ulogu transgeneracijskih kolektivnih trauma, osobito emocija i mentalnih reprezentacija povezanih s kolektivnim pripadanjem, patnjama i drugosti. Iako političke vođe i elite grupe imaju značajnu ulogu, politike suprotstavljanja se trebaju fokusirati na porodice, vršnjačke utjecaje i virtualni prostor.

Različite društvene prakse kao što su komemoracije, sportske i obrazovne aktivnosti mogu se činiti dovoljnim za izgradnju međugrupne solidarnosti i razbijanje „šutnje“. Iako je teško očekivati da se trenutni kolektivni identiteti mogu odvojiti od kolektivnih trauma od prošlosti, moguće je utjecati na narative razumijevanja i uspostavljanje nijansiranih činjeničnih reprezentacija prošlosti čija funkcija bi bila u procesuiranju transgeneracijskih kolektivnih trauma. Ukoliko ratni veterani, bivši neprijatelji, naprimjer kroz aktivnosti organizacije Centra za nenasilnu akciju, mogu razgovarati i suočavati se s prošlošću pitanje je: „zašto (određeni) mladi to isto ne mogu“ (Intervju A, 2020)?

Na kraju, suprotstavljanje transgeneracijskim kolektivnim traumama i radikalizaciji nalazi se u razumijevanju i značenjima historijskih događaja i činjenica. Ne samo činjenica po sebi, već načina kako činjenice utječu na emocije, stavove i ponašanja. Način prenošenja „činjeničnog“ i razumijevanje prošlosti može razlikovati uspješan od neuspješnog pristupa. Prema riječima intervjuiranog pripadnika ratne generacije nedostaje razumijevanja žrtava, „saosjećanje prema tim ljudima“ koji su ubijeni, a to „je humana gesta“ jer „ništa nije ‘crno-bijelo’ [z]nam da su i drugi imali žrtava“ (Intervju A, 2020). Ali, kako Hannah Arendt navodi duboki uzroci političkog nasilja se nalaze u autentičnoj nemogućnosti da se kritički razmišlja o određenim stvarima, a čega nisu pošteđeni niti intelektualci (Arendt, 1971), jer ipak postoji neka čudna međuovisnost nepromišljenosti i zla (Arendt, 1994). Stoga suprotstavljanje transgeneracijskoj cikličnosti političkog nasilja treba biti zasnovano na transformiranju „propale“ savjesti, razvijanu spremnosti za kritičko razmišljanje i razumijevanje osjećanja.

Bibliografija

- Ahmed, S. (2021). The undeniable reality of the ‘war on terror’, radicalisation and sanity. In: *Oxford Handbook of Radicalisation and Mental Health: Terrorism, Violent Radicalisation and Mental Health*. Oxford University Press.
- Alexander, J.C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N.J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.

- Arendt, H. (1971). Thinking and Moral Considerations: A Lecture. *Social Research*, 38(3), 417-446.
- Arendt, H. (1994). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Classics, 288.
- Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., & Neria, Y. (Eds.). (2016). *Interdisciplinary handbook of trauma and culture*. Springer.
- Austin, B. & Giessmann, H.J. (2018). *Transformative Approaches to Violent Extremism. Berghof Handbook Dialogue Series No. 13*. Berghof Foundation.
- Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H., & Juffer, F. (2003). Less is more: meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological bulletin*, 129(2), 195–215.
- Bar-Tal, D., Oren, N., & Nets-Zehngut, R. (2014). Sociopsychological analysis of conflict-supporting narratives. *Journal of Peace Research*, 51(5), 662–675.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N. & Gundar, A. (2009). A sense of selfperceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of Red Cross*, 91, 874, 229-258.
- Berckmoes, L.,H., de Jong, J., & Reis, R. (2017). Intergenerational transmission of violence and resilience in conflict-affected Burundi: a qualitative study of why some children thrive despite duress. *Global mental health* (Cambridge, England), 4, e26.
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). Living in “survival mode:” Intergenerational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932-1933 in Ukraine. *Social science and medicine* (1982), 134, 87–94.
- Brave Heart, M.Y., & DeBruyn, L.M. (1998). The American Indian Holocaust: healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska native mental health research: journal of the National Center*, 8(2), 56–78.
- Brenner, I. (2014). *Dark Matters: Exploring the Realm of Psychic Devastation*. Routledge.
- Betancourt, T.S., Frounfelker, R., Mishra, T., Hussein, A., & Falzarano, R. (2015). Addressing health disparities in the mental health of refugee children and adolescents through community-based participatory research: a study in 2 communities. *American journal of public health*, 105 Supplement 3, 475–482.
- Borum, R. (2004). *Psychology of terrorism*. University of South Florida.
- Buckley-Zistel, S. (2006). Remembering to Forget: Chosen Amnesia as a Strategy for Local Coexistence in Post-Genocide Rwanda. *Africa: Journal of the International African Institute*, 76(2), 131-150.
- Buljubašić, M. & Holá, B. (2021). *Historical Trauma and Radicalisation: How Can Intergenerational Transmission Contribute to (Group) Radicalisation?* Atlantic Initiative.
- Buljubasic, M., & HOLA, B. (2019). Perpetrators on trial: Characteristics of war crimes perpetrators tried by courts in Bosnia and Herzegovina & ICTY. In A. Smeulders, M. Weerdesteijn, & B. Holá (Eds.), *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods and Evidence* (pp. 273-295). Oxford University Press.
- Catani, C. (2010). Krieg im Zuhause – ein Überblick zum Zusammenhang zwischen Kriegstraumatisierung und familiärer Gewalt. *Verhaltenstherapie*, 20, 19-27.
- Cohn, I.G. & Morrison, N.M.V. (2018). Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. *Australian Journal of Psychology*, 70(3), 199-207.

- Corner, E., & Gill, P. (2015). A false dichotomy? Mental illness and lone-actor terrorism. *Law and Human Behavior*, 39(1), 23-34.
- Corner, E., & Gill, P. (2017). Is There a Nexus Between Terrorist Involvement and Mental Health in the Age of the Islamic State? *The CTC Sentinel*, 10(1), 1-10.
- Cummings E.M., Merrilees C.E., Taylor L.K., & Mondri, C.F. (2017). Developmental and social-ecological perspectives on children, political violence, and armed conflict. *Development and Psychopathology*, 29, 1–10.
- Čehajić-Clancy, S., Goldenberg, A., Gross, J.J. & Halperin, E. (2016) Social-Psychological Interventions for Intergroup Reconciliation: An Emotion Regulation Perspective, *Psychological Inquiry*, 27:2, 73-88.
- Dalgaard, N. T., & Montgomery, E. (2015). Disclosure and silencing: A systematic review of the literature on patterns of trauma communication in refugee families. *Transcultural psychiatry*, 52(5), 579–593.
- de La Brosse, R. (2003). Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju.
- della Porta, D. (2013). *Clandestine political violence*. Cambridge University Press.
- Der Sarkissian, A., & Sharkey, J. D. (2021). Transgenerational Trauma and Mental Health Needs among Armenian Genocide Descendants. *International journal of environmental research and public health*, 18(19), 10554.
- Donelo, D. (2012). *Bosnia remembered – part II: The lost generation*, str. 2, dostupno na: https://www.files.ethz.ch/isn/161998/Danelo_-_Bosnia_Part_II.pdf. [preuzeto 9. august 2019.].
- Eichelshaim, V. & Weijer, S. (eds.). (2018). *Intergenerational Continuity of Criminal and Antisocial Behaviour. An International Overview of Studies*. Routledge.
- El Hija, A.A. (2018). *Intergenerational Transmission of Parental Nakba Related Trauma Experiences Among the Palestinians Living in Israel*. Dissertation zur Erlangung des Grades des Doktors der Naturwissenschaften.
- Ellis, B.H., Abdi, S.M., Horgan, J., Miller, A.B., Saxe, G.N. & Blood, E. (2015). Trauma and Openness to Legal and Illegal Activism Among Somali Refugees. *Terrorism and Political Violence*, 27(5), 857-883.
- Eriksson, M. (2016). Managing collective trauma on social media : the role of Twitter after the 2011 Norway attacks. *Media Culture and Society*, 38(3), 365–380.
- Farrington, D.P. (2011). *Families and crime*. In: Wilson, J.Q., & Petersilia, J. (eds.). *Crime and Public Policy*. Oxford University Press, 130–157.
- Garfin, D. R., Holman, E. A., & Silver, R. C. (2015). Cumulative exposure to prior collective trauma and acute stress responses to the Boston marathon bombings. *Psychological science*, 26(6), 675–683.
- Halilovich, H. (2018). “Globalization and Genocide,” in A. Faraymand (eds.), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer.
- Hafez, M., and Mullins, C. (2015). The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism. *Studies in Conflict and Terrorism*, 38, 958 –975.

- Hamburger, A. (2021). Social Trauma: A Bridging Concept. In: Hamburger A., Hancheva C., and Volkan V.D. (eds). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer.
- Hamzeh, M., & Sykes, H. (2014). Egyptian Football Ultras and the January 25th Revolution: Anti-corporate, Anti-militarist and Martyrdom Masculinities. *Anthropology of the Middle East*, 9(2), 91-107.
- Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in psychology*, 1441.
- Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P., & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See? *Clinical Psychological Science*, 8(1), 111–124.
- Horgan, J. (2012). *Discussion point: The end of radicalization?* Retrieved from National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism available: <http://www.start.umd.edu/news/discussion-pointend-radicalization>.
- Jeffrey, A.C. (2012). *Trauma: A Social Theory*. Polity Press.
- Kellerman, N.P.F. (2001). Psychopathology in children of Holocaust survivors: A review of the research literature. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 36–46.
- Kidron, C.A. (2009). Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology*, 50(1), 5-27.
- Kirmayer, L.J., Gone, J.P., & Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299–319.
- Kruglanski, A.W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. & Gunaratna, R. (2014). Processes of Radicalization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35, 69-93.
- Lev-Wiesel, R. (2007). Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work: Research and Practice*, 6(1), 75–94.
- Levy, D., & Sznaider, N. (2006). The politics of commemoration: The Holocaust, memory and trauma. In *Handbook of contemporary European social theory* (pp. 289-297). Routledge.
- Lickel, B., Miller, N., Stenstrom, D.M., Denson, T.F. & Schmader, T. (2006). Vicarious Retribution: The Role of Collective Blame in Intergroup Aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 372-390.
- Lijtmaer R. (2017). Untold stories and the power of silence in the intergenerational transmission of social trauma. *American journal of psychoanalysis*, 77(3), 274–284.
- Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton University Press.
- Martin, R. & Advani, R. (2022). *Russian aggression forces Ukrainians to reflect on previous generations' trauma*. NPR.
- Matoba, K. (2022). 'Measuring' Collective Trauma: a Quantum Social Science Approach. *Integrative Psychological and Behavioral Science*.
- McCauley, C., & Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205–216.

- McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). *Friction: How radicalization happens to them and us*. New York, NY: Oxford University Press.
- Mohatt, N.V., Thompson, A.B., Thai, N.D., & Tebes, J.K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science and medicine* (1982), 106, 128–136.
- Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., and Nadler, A. (2012). When Suffering Begets Suffering. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351–374.
- O'Neill, L., Fraser, T., Kitchenham, A., & McDonald, V. (2016). Hidden Burdens: a Review of Intergenerational, Historical and Complex Trauma, Implications for Indigenous Families. *Journal of child and adolescent trauma*, 11(2), 173–186.
- Palosaari, E., Punamäki, R., Qouta, S., & Diab, M. (2013). Intergenerational effects of war trauma among Palestinian families mediated via psychological maltreatment. *Child Abuse and Neglect*, 37(11), 955-968.
- Pejanović, M. (2010). Demografsko-migracijski problemi u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini u: Markešić, I. (Eds.). *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Zagreb.
- Pettigrew, T.F. (2003). Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 9(1), 69–90.
- Reimann, C. & König, U. (2018). *Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma*.
- Rieder, H., & Elbert, T. (2013). The relationship between organized violence, family violence and mental health: findings from a community-based survey in Muhanga, Southern Rwanda. *European journal of psychotraumatology*, 4, 10.
- Schmid, A.P. (2014). *Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?* International Centre for Counter-Terrorism - The Hague, 1-29.
- Schmid, A. (2006). Magnitudes and Focus of Terrorist Victimization. In: Ewald, U. and Turkovic, K., (eds.). *Large-Scale Victimisation as a Potential Source of Terrorist Activities*. IOS Press, 3-19.
- Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research and Practice*, 1(1), 93-108.
- Suljagić, E. (2021). Genocide by Plebiscite: The Bosnian Serb Assembly and Social Construction of "Turks" in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Genocide Research*, 23(4), 568-587.
- Tcholakian, L. A., Khapova, S. N., van de Loo, E., & Lehman, R. (2019). Collective Traumas and the Development of Leader Values: A Currently Omitted, but Increasingly Urgent, Research Area. *Frontiers in psychology*, 10, 1009.
- Turčalo, S. & Karčić, H. (2021), *Bosnian Genocide Denial and Triumphalism: Origins, Impact and Prevention*. Faculty of Political Science University of Sarajevo Bosnia and Herzegovina.
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). *Youth Study Bosnia and Herzegovina 2018/2019*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Trošt, T.P. & Mihajlović Trbovc, J. (2020). History textbooks in war-time: The use of Second World War narratives in 1990s war propaganda in the former Yugoslavia. *War and Society*, 39(4), 290-309.

- van IJzendoorn, M.H., Bakermans-Kranenburg, M.J., & Sagi-Schwartz, A. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well-Adapted? A Meta-Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 459–469.
- Vollhardt, J.R. (2012). Collective victimization. In: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- Vollhardt, J.R. (2012). Collective victimization. In: Tropp, L.R. (eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of intergroup conflict*. Oxford University Press, 136–157.
- Volkan V.D. (2021). Trauma, Prejudice, Large-Group Identity and Psychoanalysis. *American journal of psychoanalysis*, 81(2), 137–154.
- Volkan, V.D. (2020). *Large-Group psychology: Racism, Societal Divisions, Narcissistic Leaders and Who We Are Now*. Phoenix Publishing.
- Volkan, V.D. (2018). From earthquakes to ethnic cleansing: Massive trauma and its individualized and societal consequences. In: Hamburger, A. (eds.): *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. Karnac.
- Volkan, V. (2013), Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalysis Studies*, 10, 210-246.
- Volkan, V.D. (2006). Large-group psychodynamics and massive violence. *Ciência and Saúde Coletiva*, 11(2), 303-314.
- Volkan, V. (2004). *Blind trust: Large groups and their leaders in times of crisis and terror*. Pitchstone Publishing.
- Volkan V.D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79-97.
- Volkan, V.D. (1996). Bosnia-Herzegovina: Ancient Fuel of a Modern Inferno. *Mind and Human Interaction*, 7, 110-127.
- Vučetić, R. (2021). Kosovo 1989: The (Ab)use of the Kosovo Myth in Media and Popular Culture. *Comparative Southeast European Studies*, 69(2-3), 223-243.
- Warne, D. & Lajimodiére, D. (2015). American Indian health disparities: psychosocial influences. *Social and Personality Psychology Compass*, 9/10, 567–579.
- Webber, D., & Kruglanski, A. W. (2018). The social psychological makings of a terrorist. *Current Opinion in Psychology*, 19, 131–134.
- Weinberg, H. (2007). So What is this Social Unconscious Anyway? *Group Analysis*, 40(3), 307–322.
- Weingarten, K. (2004). Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmission and clinical interventions. *Journal of Marital and Family Therapy*, 30, 45-59.
- Widom, C.S., & Wilson, H.W. (2015). Intergenerational transmission of violence. In: Lindert, J. and Levav, I. (eds.). *Violence and mental health: Its manifold faces*. Springer Science + Business Media, 27–45.
- Williams, M.T., Printz, D.M.B., & DeLapp, R.C.T. (2018). Assessing racial trauma with the Trauma Symptoms of Discrimination Scale. *Psychology of Violence*, 8(6), 735–747.

- Yehuda, R., & Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 17(3), 243–257.
- Žiga, J., Turčilo, Osmić, A., Bašić, S., Miraščija Džananović N., Kapidžić, D. and Šmigoc Brkić, J. (2015). *Youth Study Bosnia and Herzegovina*. Friedrich-Ebert-Stiftung.

TRANSGENERATIONAL COLLECTIVE TRAUMAS AND RADICALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: TOWARDS THE ESTABLISHMENT OF A FRAMEWORK FOR ANALYSIS

Review paper

Abstract

Nearly three decades have passed since the conclusion of the last war in Bosnia and Herzegovina. Despite the absence of direct experiences or memories of atrocity crimes and mass victimization, post-war generations bear the long-term consequences of war through the influence of their parents. Collective traumas, both from the distant and recent past, have become integral to group identities and memories, shaping everyday life, narratives, emotions, and mental representations among these generations. These transgenerational collective traumas can potentially lead to the radicalization of young individuals. Surprisingly, the role of group radicalization resulting from collective traumas has been largely overlooked in previous literature. This paper aims to bridge this research gap by elucidating the concepts of intergenerational (collective) trauma, its transmission, and the potential for youth radicalization. Through the synthesis and explanation of these concepts, a framework for a contextualized understanding of how collective traumas impact the radicalization of youth is proposed. To analyze the issue, interviews and focus groups were conducted in Bosnia and Herzegovina. The paper concludes with policy recommendations.

Keywords: transgenerational, trauma, radicalization, extremism, atrocity, political violence

Podaci o autoru

Mirza Buljubašić je viši asistent na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije i postdoktorant na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške krivičnom pravosuđu.

Barbora Holá je viša istraživačica na Nizozemskom institutu za istraživanje kriminala i podrške krivičnom pravosuđu i vanredna profesorica na Pravnom fakultetu VU Amsterdam.

